

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СИСТЕМИ ОПОДАТКУВАННЯ У КИЇВСЬКІЙ ЗЕМЛІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XV – ПЕРША ТРЕТИНА XVI ст.)

В статті розглядаються норми уставних земських грамот Київської землі, котрі регулювали систему оподаткування на даній території.

Ключові слова: *система оподаткування, уставні земські грамоти, Київська земля, Велике князівство Литовське.*

Одним із найголовніших механізмів функціонування держави є система оподаткування. На Київщині, котра в даний період перебувала у складі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), сплата податків до видання Першого Литовського Статуту регулювалась, в першу чергу, нормами уставних грамот, а також спеціальними привілеями.

Дана проблема майже не висвітлювалась в історіографії, проте певні напрацювання все ж таки існують. Відмітимо, насамперед, найголовніші дослідження. М.Довнар-Запольський докладно з'ясував типологію податкової системи, види податків, тарифи, питання щодо митної системи тощо. В окремому розділі ґрунтовно досліджено відбування земських податей та повинностей¹. М.Ясіньський систематизував усі відомі на той час обласні привілеї по розділам, зробивши до них коментарі. Серед них є і ті, що стали предметом нашого розгляду². Однак, поза увагою дослідника залишилась редакція київської грамоти 24 жовтня 1529 р. Історія “подимщини” на Київщині висвітлена П.Клепатським. Він схилявся до думки, що даний податок існував з давніх часів і не був введений ні великим князем литовським (далі – в.к.л.) Вітовтом, ні татарами³. Стягнення окремих видів податків, задекларованих артикулами обласних привілеїв Київської землі, частково описане М.Грушевським⁴. Господарські обов'язки воевод, зокрема діяльність щодо збору податків, досліджена М.Любавським⁵. Податкові обов'язки української шляхти та їх еволюцію показано у монографії Н.Яковенко⁶. О.Дячок розглядав ступінь висвітлення документами Литовської Метрики митних відносин на українських землях кінця XV–XVI ст.⁷

Окремо слід відмітити праці, в яких висвітлено питання грошової оплати при вирішенні судових справ. Так, систему судових штрафів з'ясовано у публікаціях І.Старостиної⁸. Цій же проблемі присвячено артикул А.Гурбика, де основна увага приділена “селянським судам”⁹. Функціонування “просоки” широко дослідив Ю.Бардах¹⁰.

Таким чином, не дивлячись на певні напрацювання, які становлять досить ґрунтовну методологічну базу для глибокого історичного аналізу, слід відзначити, що сучасною історіографією економічні сюжети кінця XV – першої третини XVI ст., зокрема податкова система, практично не висвітлюються. Особливо це стосується їх правової регламентації в достатувовий період. Тому об’єктом нашого дослідження будуть артикули трьох редакцій підтвердних уставних земських грамот Київської землі¹¹, що регулювали основні види податей, а також їх практична реалізація.

Вказаній проблемі привілею 1507 р. присвячено ряд статей. В інших двох редакціях вони були дещо видозмінені, а в окремих випадках і відмінені. Далі наводимо порівняльний аналіз артикулів усіх трьох грамот та коментар до них¹².

Одним із найголовніших “земських” податків, який стягувався по всій території ВКЛ на військові потреби¹³, була *подимщина*.

8 грудня 1507 р. А о <i>подымщине</i> , как будетъ было за великого князя Витовта (С.240).
1 вересня 1529 р. А <i>подымьщину</i> людем ихъ намъ, господару, не давати, нижъли мають они паном своим давати, хто кому служить (С.190).
24 жовтня 1529 р. А <i>подымщын</i> людемъ ихъ намъ, господарю, не давати, нижли мають они паном своимъ давати, хто кому служыть (С.327).

Згідно першої редакції, як вказував М.Довнар-Запольський, “подимщина продовжувала стягуватись кожні три роки. Причому зі слуг, котрі несли військову службу, вона бралась лише тоді, коли вони не виходили на війну”. Інформація щодо неї зустрічається ще в актах Казимира Ягелончика, а найбільш цікаві відомості містяться в люстрації Київської землі 1471 р. *Подимщину* сплачували не всі категорії населення, зокрема оброчники і данники¹⁴. П.Клепатський також не без підстав стверджував, що “*подимщиною*” в стародавні часи називався податок, який платили землероби, а його рецепція простежується і в пізніший період¹⁵.

Наведемо декілька прикладів, де зустрічається *подимщина*.

В описі сіл біля Житомира вказувалось, що в с.Романово 27 данників “што дань дають; а тые данники дають дани десять колод меду; а иные люди новые, а и тые дають, коли ся медь родить; а и тутъ мост чинивали; а две колоде меду и полтретя ведра меду у пустовскихъ землях; а тые вси люди *подымьщину* дают. А в том же селе девять поляниц, што земль не держат, а *подымщину* дают; а слуга один *подымьщину* не дасть (курсив наш. – Д.В.)”¹⁶.

8 вересня 1507 р. грамотою мстиславського князя Михайла Івановича та його дружини Уляни Мстиславському Нагорному Миколаївському монастирю пожалувано чотири сім'ї в Рясненському окрузі, “и тым людем некоторые службы наше и наместников наших не служити, ни посощины и подымщины и тамщины тым людем не давати...”¹⁷. Звільнення від сплати подимщини свідчить про те, що збір такого податку виконувався у Київській землі. Даний вид оподаткування був і на Волині. В королівській грамоті від 7 вересня 1507 р. брацлавському наміснику князю Михайлу Збаражському повідомлялось про звільнення від сплати подимщини земля даного регіону. Причиною стало “штожь имения ихъ опустошены и накорень скажоны отъ неприятелей, и людей за собою велми мало мають”. Також у ній знаходимо дані про суму податку: “...тое подымщины зъ людей ихъ бывало, ещо въ добрые лета, коли имения ихъ въ целости были, только съ тридцать копъ грошей”¹⁸.

Як видно із порівняльного аналізу привілеїв трьох редакцій, через 22 роки обивателі Київщини були звільнені від сплати згаданого податку до державної казни і *подимщина* перейшла до рук землевласників.

Чи не найбільше доходів до скарбниці приносили *митні* збори. Саме миту присвячена одна із статей привілеїв.

8 грудня 1507 р.

А о мыта новые так вставляемъ: где бы здавна не бывали за предков нашихъ, за великого князя Витовта и за Жикгимонта, и перво сего за отца нашего и за брата нашего, короля его милости, тут и тепер непотребъ воеводамъ нашимъ мыт новых вставляти, нижли старые звечные мыта мають браны быти по-давньому, бо мы старины не рушаем, а новины не уводим, хочемъ все по тому мети, как будет было за великого князя Витовта и за Жикгимонта (С.242).

1 вересня 1529 р.

А о мыта новые такъ уставляемъ: где бы здавна не бывали за предковъ нашихъ, за великого князя Витовта и за Жикгимонъта, и перво сего за отьца и брата нашего, королей их милости, тутъ и тепер непотребъ воеводамъ нашимъ мытъ новыхъ уставляти, нижъли старые звечные мыта мають браны быти по-давньому (С.190).

24 жовтня 1529 р.

А о мыта новые, такъ уставляемъ: где бы здавна не бывали за предков нашихъ, за великого князя Витовъта и за Жикгимонта, и, перво сего, за отца и брата нашего, королей, их милости, тутъ и тепер непотребъ воеводамъ нашимъ мыт новыхъ въстановляти, нижли старые звечные мыта мають браны быти по давньому (С.327).

Дана стаття була відсутньою в привілеях Казимира Ягелончика та Олександра, а приписана Сигізмундом в 1507 р.¹⁹ в зв'язку зі скаргою кийвської шляхти на дії урядовців: “тежь о мыта новые, где здавна не бывали а нововставлены”²⁰. Воеводам суворо заборонялось вводити нові мита²¹. Митний збір мав бути таким, яким існував ще за Вітовта та Сигізмунда Кейстутовича. В грамотах 1529 р. опущені слова “бо мы старины не рушаем, а новины не уводим, хочемь все по тому мети, как будет было за великого князя Витовта и за Жикгимонта”. Принагідно зауважимо, що в історіографії висвітлено цілий ряд критичних зауважень щодо відповідності даної тези середньовічним реаліям. Одним із перших був І.Крип'якевич, котрий зазначав: “Хоч литовські князі заявляли, що “новини не вводять”, проте насправді вони провели основні зміни в Україні тим, що забрали владу з рук українських князів і передали її своїм намісникам”²². М.Кром стверджував, що “саме тоді, коли влада голосно заявляла про свою прихильність до “старини”, у Великому князівстві повним ходом йшли великі перетворення... І принцип нерухомості старини зовсім не означав недопустимості будь-яких змін та нововведень”²³. Із впевненістю ми не можемо також говорити про рецесію давньоруського правового спадку в усіх галузях права окремих земель ВКЛ, зокрема Київської, у другій половині XV – першій третині XVI ст.²⁴.

При порушенні “митного артикулу” до великокнязівської канцелярії подавались скарги, на які в.к.л. відповідно реагував. Так, 18 червня 1522 р. Сигізмунд I Старий у листі до кийвського воеводи Андрія Немировича вказував на одну із скарг кийвських міщан та резолюцію господаря: “А што жаловали нам на твою милость *о мыто дровяное и о сено, и о колеса, и о сани* (тут і далі курсив наш. – Д.В.), и жь кажешь то в них мощно брати ино мы и в томь тебе очевисте розказали, ажбы ты *мыта от дров и сена, и колес, и сани* в нихь (кийвських міщан. – Д.В.) брати не казал...”. Крім цього, спеціальним розпорядженням сплата рибного і соляного мита мала відбуватись у Київському замку²⁵.

Збором мита займались спеціально призначені особи – митники, яким володар “продавав” ту чи іншу митну комору на певний термін. Історія чередування кийвських митників докладно з'ясована М.Довнар-Запольським²⁶. Тому ми наведемо лише один приклад одного з таких привілеїв. 28 листопада 1506 р. Сигізмунд I Старий продав кийвське мито єврею Шамаку Даниловичу “за чотырнадцать сот коп грошей на два годы”. У цей період митник та його слуги отримали звільнення від підсудності кийвського воеводи: “...в тые два годы его самого и слуг его... не судили и не радили (курсив наш. – Д.В.), и децких своих на них не давали до тых часов, поки он там тое мыто нашо будет держати, и кривд бы есте ему и слугам

ни в чом не чинили и во всем ему помочни были, абы мыгту нашому ни в чом шкоды не было и плат бы наш не понижался”²⁷. До речі, заборона судити митника та його слуг відсутня у аналогічній грамоті Казимира Ягеллончика від 1486 р. Повідомляючи київського воеводу Юрія Пацевича про продаж Київського, Вишгородського та Житомирського мита київським і троцьким євреям Сімхі, Рабчику, Садку та Шамаку Даниловичу, Самодиці і Рижку на три роки за 950 кіп широких грошей в рік, король писав: “А и самъ бы (Ю.Пацевич. – Д.В.) еси им ни в чом кривды не чинил и в мыгто бы еси нашо и в промыту не вступался, а и иным никому тежъ не надобе в мыгто и в промыту вступати: нехай мыгто и промыту ведають они, мыгтники наши, по давному, как издавна было за великого князя Витовта и за Жикгимонта. А и ты бы, пане воеводу, в мыгтное дело нашо не вступался ни во што, а и наместнику своему теж бы еси не велел вступатися: нехай мыгто ведають мыгтники наши по давному”²⁸. Ймовірно, що саме в цей час на євреїв, які проживали у Київській землі, розповсюджувались норми обласного привілею, оскільки спеціальний привілей литовські євреї отримали на початку XVI ст.²⁹

Королівський лист від 4 березня 1507 р. підтверджував виконання Шамаком Даниловичем покладених на нього обов’язків: “А маеть намъ давати в кождый годъ напередъ по двесте золотыхъ вгорскихъ в золоте на Запусты великие. Ино што мел намъ дати двесте золотыхъ ни сие Запусты, тую двесте золотыхъ вжо намъ заплатил”³⁰. 13 квітня 1508 р. він пред’явив квитанції (“личбу”), відповідно до яких король винен був йому 660 кіп грошей³¹. Тому йому “за то долгъ дали есмо ему держати о нас мыгто нашо оргишовое киевское к веръной руке. Маеть он с половины мыгта оргишового заплатити собе тот долгъ свои шестсот копь и шестдесят копь грошей, а другую половину того мыгта оргишового маеть на нас брати”. Далі вказувався механізм збору: “А какъ оргишь которыи приидеть до Киева, тогда Шамак маеть нам о том веданье дати. Мы пошлем которого дьяка нашого або дворянина, хто бы там приехавъши тот оргишь переписал посполу зъ Шамаком. А Шамак не маеть от аргишу мыгто брати до тыхъ часовъ, поки олиж от нас приехавши тот аргишь перепишут”³².

Разом з тим, існували випадки звільнення від сплати мита в межах усієї держави. Так, 4 червня 1497 р. в.к.л. Олександр Ягеллончик на прохання війта Києва, бурмістра, радців та усіх міщан звільнив киян від сплати мита по всій державі “...сухим путем и водою” в зв’язку з тим, що місту “...от поганства татар впад великій кожного году, и не мають чим поживити ся и вспомогати”³³. Пільгою користувались лише ті, “...у которыхъ міщанъ Киевскихъ зъ ратуша Киевского будете листъ подь ихъ печатью месткою”. Грамота діяла до того часу, “...коли, дастъ Богъ, місто ихъ ус-

поможется, и они мають намъ плату нашего повѣшати, такъ какъ бы намъ было вжиточно, а имъ бы не шкодно”³⁴. Проте, 8 грудня 1506 р. Сигізмунд I Старий підтвердив вказаний привілей на тих же умовах³⁵. Пізніше, як встановив М.Довнар-Запольський, “дана пільга була розповсюджена і на мито в Короні Польській; одним словом, міщани київські “подле правъ и вольностей своихъ, отъ предковъ нашихъ славное памяти и отъ насъ господаря имъ наданыхъ, мыта отъ товаровъ своихъ не повинны нигде давати, и яко въ Коруне Польской, такъ и въ тутошнемъ паньстве нашомъ великому кнезьстве Литовском за тую вольностью привилыями предковъ нашихъ они не дають”³⁶.

Вказану преференцію на українських землях отримали не тільки київські міщани. Зокрема 29 грудня 1552 р. спеціальним привілеєм Сигізмунда II Августа повністю від сплати мита “сухимъ путемъ и водою с товары своими ездячи”, крім соляничого і восковничого, звільнялись луцькі міщани³⁷. Проте, на думку М.Грушевського, кількість українських міст, що одержали повну митну індульгенцію в першій половині XVI ст., була дуже малою і отримували вони її значно пізніше, ніж польські³⁸.

Окремим пунктом в привілеях стоїть сплата весільного мита – “*куницъ свадебныхъ*”, який також вперше став нормою привілею в 1507 р.

8 грудня 1507 р.

...што ся тычетъ куницъ свадебныхъ, коли нашъ человекъ в князского человека або панского, або в землянского поиметь девъку, ино выводная куница тому господарю, в чиего человека девку поиметь; а поиметь князьский або панский, або землянский человекъ в нашего человека девку, ино куница выводная нашому воеводе зъ нашего человека (С.241–242).

1 вересня 1529 р.

...што ся дотычетъ куницъ свадебныхъ: коли нашъ человекъ в князского человека а любо в паньского, а любо в земляньского поиметь девъку, ино выводная куница господарю, в чиего человека девку поиметь; а поимет князьский, або паньский, або земляньский человекъ в нашего человека девку, ино куница выводная нашому воеводе з нашего человека (189–190).

24 жовтня 1529 р.

...што ся дотычетъ куницъ свадебныхъ – коли нашъ человекъ у князского человека, а любо у панского, альбо въ земляньского поиметь девъку, ино выводная куница господарю, въ чиего человека девку поиметь; а поиметь князьский, або панский, або земляньский человекъ въ нашего человека девку, ино куница выводная нашому воеводе з нашего человека (С.326).

В разі одруження господарського “чоловека”³⁹ на дівчині князівського, панського або землянського “чоловека”, “выводная куница” сплачувалась на користь власника нареченої. В протилежному випадку “куница выводная” забиравалась на користь воеводи. Однак, в привілеї не вказується сума шлюбного податку. Дані про це знаходимо в окремих джерелах. М.Ясінський відмітив, що у привілеї київським міщанам 1494 р. вона становила: “А свадебную куницу давати имъ шерстью, а не будетъ куницы шерстью, ино пять грошей за куницу”⁴⁰. Відомість стосовно “сборной куницї” Віленського духовенства містяться в уставній грамоті в.к.л. київським митрополитам від 5 лютого 1498 р.: “...казали есмо имъ митрополиту за куницу соборную по дванадцати грошей платити”⁴¹. Куничний збір у подніпровських волостях становив, як видно із послання Олександра Ягелончика намісникам, старцям і всім жителям даного регіону щодо збору недопоставленої данини в червні 1500 р.: “...а за куницу по шести грошей, и где не будетъ шерстью...”⁴². Тобто, хоч в останньому випадку немає прямих вказівок на “куницу свадебною”, однак, можемо припустити, що її вартість була майже такою ж, як і в Києві. Загалом маємо підстави говорити про дію розглянутої норми на практиці.

Не менш важливою статтею доходів були *судові штрафи*.

<p>8 грудня 1507 р. ...а вину господарю осуженую заплатити, чий будет человек (С.240) ...хто в томъ (грабіж безправний. – Д.В.) останеть винен, на виноватомъ суженое отъправити (С.242).</p>
<p>1 вересня 1529 р. ...а вину господарскую осужоную заплатити, чий будет человекъ (С.188) ...и хто в томъ (грабіж безправний. – Д.В.) зостанеть винень, на виноватомъ сужоное отправити (С.190).</p>
<p>24 жовтня 1529 р. ...а вину господарю осуженую заплатити, чий будет человекъ (С.325) ...и хто в томъ (грабіж безправний. – Д.В.) останеть винень, на виноватомъ сужоное отправити (С.326).</p>

Як бачимо, за виключенням окремих текстологічних правок всі три редакції практично однакові. Судовий штраф (“вина”) по завершенні суду йшов на користь власника “чоловека”⁴³. Дію цієї норми ілюструє грамота Олександра Ягелончика черкаському наміснику Кміті Олександровичу 25 липня 1495 р. У ній вказувалась скарга намісника путивльського князя Богдана Федоровича, “штож той слуги и люди его в Черкассах живут, и ты (Кміта. – Д.В.) *дей тые слуги и люди его судишь а радишь, и вини и пере-*

суды на них берешь: ино ведь мы на то вам право наше дали, всей земли Киевской, што врядник ниш не мает слуг и людей князьских и панских и боярских ни судити, ни радити, а ни вин и ни пересудов на них брати (тут і далі курсив наш. – Д.В.); нижли, коли з нашим человеком пригодиться князскому або панскому человеку, а любо боярскому право мети, ино тогда вряднику нашому судити его человека з его судьею: а коли будет наш человек виновен, ино з него нам вина; а коли князській або панській человек, а любо боярській человек будет виновен, ино вина тому чій человек. – Про то приказуем тебе, аж-бы еси слуг и людей его (Богдана – Д.В.) *ни судил, ни радил, и вин и пересудов на них не брал, подлуг права вашого, што есмо вам дали, всей земли Киевской*”⁴⁴.

Приведена грамота цікава ще й тим, що у ній йдеться про право київської шляхти судити власних слуг, яке відсутнє в тексті привілею 1507 р., а відповідно і в грамотах Казимира та Олександра. Вперше це право, як свідчать джерела, на Київщині було запроваджене підтвердним привілеєм 1 вересня 1529 р.: “А людей ихъ, которые в месте нашомъ мешкають, не мают они (київські воеводи. – Д.В.) судити ани радити, судити тыхъ людей господдарем ихъ, хто кому служить” (С.190–191). Ймовірно, в.к.л. сплутав “право землі Волинської”⁴⁵ із “*правам всей земли Киевской*”, або грамота промовляє про існування невідомого списку Київського привілею часів Олександра Ягелончика. Проте, з іншого боку, у підтверджуючому привілеї 1 вересня 1529 р. чітко вказується, що ця стаття (як і ще 11, котрі Сигізмунд додав у порівнянні з привілеєм 1507 р.) надана “зъ щедрободливости наше господарское” (С.190). Таким чином, відповідь на це питання залишається поки що відкритою.

Про вартість штрафу за вчинений злочин, зокрема *наїзд* (“грабіж безправний”)⁴⁶, дізнаємось із вироків судових справ. Серед доступних нам джерел немає справ, які стосуються саме Київщини. Однак, даний тип злочину не був притаманний лише зазначеному регіону. На Волині впродовж 1528–1529 рр. розглядалася кримінальна справа між паном Щасним Якимовичем з князем Дмитром Буремським. Останній був обвинувачений у скоєнні наїзду на маєтки п.Щасного. При винесенні вироку 9 червня 1529 р. були враховані всі порушені князем Дмитром артикули Волинського привілею: “И мы водле росказанья господарского и уфалы с права земли Вольньское пану Щасному за *бои* его и жоны, и дитяти его всказали... всего сумою двесте копь и семьдесятъ копь, и копу грошей, и четверо чeledи, и двесте и трыдцать копь безъ чотыр збожзя, што гумно вымолотил, и чотыры колоды овъса на князи Буремскомъ всказали”⁴⁷.

У вирокі іншої справи, між панею Якубовою Довоїновича з маршалком Яном Стецьковичем 26 листопада 1522 р., вказувалась не лише сума

штрафу, яку мав сплатити останній за вчинений “наїзд”, але й спосіб його виплати: “И мы (Сигизмунд I Старий. – Д.В.) паней Якубовой в том за номъ жедали, абы тые вси речи отпустила, а в него за то взела пятьсот копъ грошей... И роки есмо тым пятмасот копам грошей положили, на который пан Стецко маеть пенязи заплатити: первый рок – на Боже нароженъе прыйдучое мел ей дати двесте коп грошей; а на Святого Ивана день, што будет по сем Велицэдни – сто коп грошей; а двесте коп грошей маеть дати на Боже нароженъе, которое-то будет индыкта второгонатцать”. В разі несвоечасних виплат п.Якубова отримала право “...с-у враду замкового увезати ся у-в ыменье его Рогово и держати до тых часов, поки бы ей пенязи были заплачены”⁴⁸. Таким чином, маршалок мав спалити впродовж наступного року 500 кп грошей штрафу. Такою була плата за пробачення п.Якубової – “*абы тые вси речи отпустила*” – за вчинену шкоду.

Таким чином, проведені дослідження дає підстави зробити наступні висновки: *по-перше*, джерела фіксують стягнення подимщини до 1529 р., коли її сплата до державної скарбниці була скасована; в окремих випадках залежні люди могли звільнитись від вказаного податку; *по-друге*, обласні привілеї забороняли запроваджувати нові мита; митні комори надавались в оренду окремим особам на чітко визначений термін, в цей період митник та його слуги не підлягали судочинству київського воеводи; *по-третьє*, міщани українських міст, зокрема Києва та Луцька, звільнялись від сплати мита на всі території ВКЛ, але з певними обмеженнями; *по-четверте*, уставні земські грамоти врегулювали спосіб стягнення шлюбного податку – “куницъ свадебных”; *по-п’яте*, судовий штраф – “вина” – сплачувався на користь власника правопорушника, а його сума залежала від нанесення збитків і встановлювалася в судовому порядку.

Примітки

1. *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великаго княжества Литовскаго при Ягеллонах. – К., 1901. – Т.I. – 807 + СХПс.
2. *Ясинский М.* Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. – К., 1889. – 210 с.
3. *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли. – Одеса, 1912. – Т.I: Литовській періодъ. – С.471.
4. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.VI: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. – С.145-148.
5. *Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Перваго Литовскаго Статута. – М., 1892. – С.831-833; Його ж. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М.,1910. – С.143-148.

6. *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.44-45.

7. *Дячок О.* Митні відносини на українських землях в документах Литовської Метрики // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці. – Дніпропетровськ, 2004. – С.154-170.

8. *Старостина И.* Некоторые особенности развития права восточнославянских земель в Великом княжестве Литовском // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. / Под ред. Б.А.Рыбакова. – М., 1979. – С.118-134; Ї ж. Судебник Казимира 1468 г. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1988–1989 гг. – М., 1991. – С.170-344.

9. *Гурбик А.* Правові уявлення та народна правосвідомість // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – С.69.

10. Bardach J. Sok, soczenie, prosoka // Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988. – S.140-187.

11. 8 грудня 1507 р. (Lietuvos Metrika (далі – LM) (1499–1514). – Užrašymu knyga 8. – Vilnius, 1995. – P.240-242); 1 вересня 1529 р. (LM (1387–1546). – Užrašymu knyga 25. – Vilnius, 1998. – P.187-191); 24 жовтня 1529 р. (LM (1522–1530). – 4-oji Teismu buvo knyga. – Vilnius, 1997. – P.324-328).

12. Цитування буде здійснюватись за вказаними виданнями, а в дужках значатимуться лише сторінки.

13. *Любавский М.* Очерк истории Литовско-Русского государства... – С.146.

14. *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского... – С.713-714.

15. *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли... – С.483.

16. LM (1440–1498). – Vilnius, 1998. – Užrašymu knyga 3. – P.89. Датування документу відсутнє, проте він знаходиться після судової справи, яка датована 27 березня 1497 р. Тому можемо припустити, що приведений опис датується приблизно 1497–1498 рр.

17. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (далі – АЗР). – Т.II. – СПб., 1848. – С.29.

18. Там же. – С.28.

19. Щодо протографу Київської уставної земської грамоти та його датування див. нашу статтю: Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (XV – поч. XVI ст.) // Укр. істор. журнал. – 2004. – №1. – С.90-101.

20. LM. – Užrašymu knyga 8. – P.241.

21. Право воеводи запроваджувати нові мита неодноразово підкреслювалось в історіографії (*Любавский М.* Областное деление и местное управление... – С.784; *Довнар-Запольский М.* Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908. – С.45). Очевидно, їхні зловживання впродовж останньої третини XV ст. і стали причиною звернення київської шляхти до в.к.л.

22. *Крип'якевич І.* Історія України. – Львів, 1990. – С.114.
23. *Кром М.* “Старина” как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начало XVII вв.) // *Medievalia ucrainica: ментальність та історія ідей.* – К.,1994. – Т.Ш. – С.71, 76.
24. *Ващук Д.* Рецепция норм Русской Правды в памятниках права Великого княжества Литовского (на материалах областных привилеев 2 половины XV в.) // Тезисы Международной научной конференции “Литва эпохи Миндаугаса и ее соседи: исторические и культурные связи и параллели” 11-12 декабря 2003 г. – М., 2003. – С.13-15.
25. LM (1440–1523). – *Užrašymu knyga 10.* – Vilnius, 1997. – P.98; *Дячок О.* Митні відносини на українських землях... – С.166.
26. *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского... – С.XVIII-XIX.
27. LM. – *Užrašymu knyga 8.* – P.130; АЗР. – Т.П. – С.1.
28. Цит. за: *Лобавский М.* Областное деление и местное управление... – С.784.
29. *Грушевський М.* Історія України-Руси... – Т.V: Соціально-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. – 2-е видання. – К.,1998. – С.652.; *Pritsak O.* The Pre-Ashkenazic Jews of Eastern Europe in Relation to the Khazars, the Rus' and the Lithuanians // *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* / Ed. by Peter J. Potichnyi and Howard Aster. – Edmonton: CIUS, 1988. – S.17. Разом з тим, окремі сучасні історики не сумніваються в автентичності Вітовтових привілеїв литовським євреям. Їхні думки розходяться лише в питанні, кому саме були пожалувані привілеї: всім євреям чи громадам окремих міст (*Błaszczuk G.* Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569. – Poznań, 2002. – S.221; *Tyszkiewicz J.* Karaimi litewscy w czasach Witolda i sprawa przywileju datowanego rokiem 1388 // *Studia źródłoznawcze.* – Warszawa; Poznań, 1997. – XXXVI. – S.61; *Verbickiene J.* Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje: sugyvenimo aspektai // *Daktaro disertacijos santrauka Humanitariniai mokslai, istorija (05 H).* – Vilnius, 2004. – 33 p.).
30. LM. – *Užrašymu knyga 8.* – P.137.
31. Ibidem. – P.146.
32. Ibidem. – P.146.
33. *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского... – С.517.
34. АЗР. – Т.І. – СПб., 1846. – С.173.
35. АЗР. – Т.ІІ. – СПб., 1848. – С.2-3.
36. *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского... – С.517.
37. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага (1522–1552). – Книга запису 28 (Копія канца XVI т.). – Менск, 2000. – С.202; *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство... – С.516.
38. *Грушевський М.* Історія України-Руси... – Т.VI. – С.81.

39. “Человек”, на думку М.Володимирського-Буданова, кріпосний селянин (*Владимирский-Буданов М.* Хрестоматія по історії Руського права. – СПб., 1901. – Вып.2. – Изд.4. – С.56.).

40. *Ясинский М.* Уставные земския грамоты... – С.146; АЗР. – Т.I. – С.145.

41. АЗР. – Т.I. – С.174.

42. LM (1427–1506). – *Užrašymu knyga 5.* – Vilnius, 1993. – P.295.

43. *Старостина И.* Некоторые особенности... – С.125; Ї ж. Судебник Казимира – С.273; Ї ж. К вопросу о сходстве и различии законодательных памятников Великого княжества Литовского и Русского государства в XV в. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1987 год. – М., 1989. – С.96-97.

44. АЗР. – Т.I. – С.152.

45. В уставній земській грамоті Волинської землі 1501 р. читаємо: “Старосте и наместъникомъ нашымъ вишь и зарукъ на нихъ самыхъ и на ихъ людехъ не брати а людеи ихъ не судити и не радити, судити имъ самымъ люди свои и вины брати каждому зъ своего человека” (LM – *Užrašymu knyga 25.* – P.102).

46. Докладніше стосовно “наїздів” див: *Gąsiorowski A.* Dobrzy i podlejsi. Przyczynek do dziejów kary w różnośredniowiecznej Polsce // *Czasopismo prawno-historyczne.* – 1985. – Tom XXXVII. – Zeszyt 2. – S.89-99; *Кальченко О.* Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI – першої половини XVII ст. (військовий аспект) // Київська старовина. – 1997. – №3-4. – С.94-113; *Блануца А.* Соціально-станово зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // *Укр. істор. журнал.* – 2003. – №4. – С.103-111; *Гуревич В.* “Наїзди” у русько-литовському праві XV – кінця XVI ст. (Розвиток і еволюція права на прикладі наїздів) // *Просемінарії. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури.* – К., 2003. – Вип.5. – С.33-63.

47. LM (1528–1528). – Vilnius, 2002. – *Užrašymu knyga 15.* – P.146-148; *Любавский М.* Областное деление... – С.870-871; *Максимейко Н.* Сеймы литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Харьков, 1902. – С.27.

48. LM. – 4-oji Teismu buvo knyga. – P.62.

Резюме

В статтє рассматриваются нормы уставных земских грамот Киевской земли, которые регулировали систему обложения на этой территории.

Одержано 11 квітня 2005 р.